

JADID MA'RIFATCHILIGINING IJTIMOIIY-FALSAFIY RIVOJIDA ABDULLA AVLONIYNING XIZMATLARI

Bahronov Bahriddin Bo'riyevich

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Avloniy yangi jadid ma'rifatchilari adabiyotining yetakchi vakillaridan biri bo'lib, uning keng ko'lamli ijodiy merosi salmog'i haqida to'xtalib o'tilgan hamda Avloniy juda qiyin sharoitlarda, butun umri davomida kuch-g'ayrati, iste'dodini milliy istiqlol uchun, xalqimizning milliy tiklanishi uchun kurashga bag'ishlagani tahlil etilgan.

Tayanch so'zlar: Abdulla Avloniy, ma'rifatparvarlik, jamiyat rivoji, ilm-fan, madaniyat, ma'naviyat, ruxiy barkamollik.

СЛУЖБЫ АБДУЛЛЫ АВЛАНИ В СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОМ РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ

Бахронов Бахриддин Бориевич

научный сотрудник Бухарского инженерно-технологического института

Аннотация: В данной статье Абдулла Авлони является одним из ведущих представителей литературы новых просветителей современности, обсуждается вес его широкомасштабного творческого наследия, а А. Авлони всю свою жизнь боролся в очень тяжелых условиях. Проанализировано, что свой талант он посвятил борьбе за национальную независимость и национальному возрождению нашего народа.

Ключевые слова: Абдулла Авлони, просвещение, общественное развитие, наука, культура, духовность, духовное совершенство.

SERVICES OF ABDULLA AVLANI IN THE SOCIAL-PHILOSOPHICAL DEVELOPMENT OF MODERN ENLIGHTENMENT

Bahronov Bahriddin Boriyevich

Researcher of the Bukhara Institute of Engineering and Technology

Abstract: In this article, Abdulla Avloni is one of the leading representatives of the literature of the new modern enlighteners, the weight of his wide-scale creative heritage is discussed, and Avloni struggled in very difficult conditions throughout his life. It has been analyzed that he dedicated his talent to the struggle for national independence and the national revival of our people.

Key words: Abdulla Avloni, enlightenment, social development, science, culture, spirituality, spiritual perfection.

Jadid ma'rifatchilari adabiyotining vujudga kelishi milliy istiqlol, milliy davlatchiligimizni tiklash uchun kurashning ajralmas qismidir. Milliy uyg'onish, istiqlol uchun kurash benihoya murakkab va og'ir sharoitda olib borildi. Ana shu kurash jarayonlari Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Sidqiy Xondayliqiy, Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Ahmad Zakiy Validiy asarlarida butun murakkabligi bilan ko'rsatilgan.

Chor hukumati mustamlakalarida xalqlarning milliy istiqlol harakatini bo'g'ish, tarixiy xotirani, ming yillarda shakllangan milliy an'analarga asoslagan mentalitetga xos qadriyatlarni yo'qotish uchun barcha choralarni ko'rdilar. Buning uchun Turkiston general-gubernatorligi mahalliy xalq bolalariga dunyoviy ilmlarni o'qitishga asolangan, jadid ma'rifatchilari ochgan yangi usul maktablariga yo'l bermaslikdan tashqari, ba'zi mutaassib diniy ulamolarni yangi maktablarga qarshi qayrab, qadimchilar va yangilar-jadidlar nizolarini keltirib chiqardilar. Qadimchilar jadid ma'rifatchilari ochgan yangi maktablarni yo'qotish uchun ular ustidan shikoyat xatlari yozib, jadidlarni bolalarni dinsiz qilib tarbiyalashda aybladilar.

Ma'rifatparvarlik-madaniyat va ma'naviyat sohasidagi oqim. Uning negizini fan, bilim imkoniyatlariga katta ishonch tashkil qiladi. Ma'rifatparvarlar bilimlar yordamida ijtimoiy hayotdagi nomutanosibliklar va kamchiliklarni bartaraf qilish mumkinligiga ishonganlar. Shu nuqtai nazardan ma'rifatparvarlikni mafkuraviy, ijtimoiy-falsafiy oqim deyish mumkin. Ilm-fanni egallash va targ'ib qilish qadimgi zamonlarda boshlangan bo'lsa-da, ma'rifatparvarlik oqim sifatida G'arbda XVII asr oxiri-XVIII asr boshlarida, Sharqda esa XIX asrning oxiri-XX asr boshlarida maydonga keldi.

Sharq ma'rifatparvarligi umuman dinga qarshi emas, balki diniy aqidaparastlikka qarshi bo'ldi. Sharqdagi ma'rifatparvarlikning yirik namoyandalari Ismoilbek Gasprinskiy, Zakiy Validiy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Abdulla Avloniy kabilar diniy aqidaparastlikka qarshi keskin kurash olib bordilar, lekin bu kurash dahriylik mavqeidan emas, mo'tadil dindorlik mavqeidan olib borildi. Ularning ko'pi dindor, ba'zilari esa (M.Behbudiy) diniy

ulamo bo'lgan. G'arb ma'rifatparvarligi zamindorlar va monarxiyaga qarshi kurash bayrog'i ostida o'tdi. 1789 yil Buyuk fransuz inqilobini keltirib chiqargan sabablar orasida ma'rifatparvarlik muhim o'rin tutadi. Sharq, xususan, O'rta Osiyo ma'rifatparvarlari keskin siyosiy talablarni olg'a surishmadi. Ular jamiyatni savodli qilish orqali adolatli va farovon turmushga erishmoqchi bo'ldilar. G'arbda ma'rifatparvarlar ko'proq tabiiy fanlarga murojaat qilishdi. Chunki yuqorida nomlari zikr etilgan g'arblik ma'rifatparvarlarning deyarli barchasi ayni paytda tabiatshunos olim bo'lib, ularning ko'pchiligi tabiatshunoslik rivojiga o'z hissasini qo'shgan.

O'zbekistonda mustaqillik qo'lga kiritilgach, ma'rifatparvarlarga istiqlolning ma'naviy-nazariy asoschilari deb baho berish ustuvorlik qila boshladi.

Jadid adabiyotining vujudga kelishida Abdulla Avloniy, Munavvar Qori, Behbudiy, Said Rizo Alizoda tashkil etgan gazeta va jurnallar-davriy matbuotning ahamiyati juda katta edi. Abdulla Avloniy o'z tarjimai holida XX asr boshlaridagi milliy uyg'onish qanday boshlangani haqida bunday yozadi: "1904 yilda Rus-Yapon urushi chiqib, bizning ham ko'zimiz ochildi. 1905 yilda Rusiyada boshlanagan inqilob to'lqini bizga ham zo'r ta'sir qildi. Bizning tashkilotimiz ("Xayriya" jamiyati) siyosiy maslaklarga tayanib, birinchi navbatda qora xalqni oqartirmoq va ko'zin ochmoq (milliy ruhiyatini, ongini uyg'otib, milliy o'zligini tanitmoq) chorasiga kirishdi. Bu maqsadga erishmoq uchun gazet chiqarmoqni munosib ko'rib, uyushmaning harakati bilan o'zbek tilida gazetalar chiqarildi"[1].

Jadid ma'rifatchilari adabiyoti tadqiqotchilaridan biri Begali Qosimov bu davr haqida tarixiy hujjatlarga asoslanib, bunday yozadi: "1905 yilgi (Rusiyadagi) inqilobiy ko'tarilishlar behuda ketmadi. Podsho hukumati yon berishga majbur bo'ldi. 17 oktabr Manifesti e'lon qilindi. Unda shaxsning daxlsizligi, vijdon (diniy e'tiqod), so'z, yig'ilishlar erkinligi ta'minlanishi haqida va'da berildi. Manifest matbuot ishlarining yurishib ketishiga yo'l ochdi. Rusiyaning barcha yirik shaharlaridagi kabi, Turkiston shaharlarida ham gazeta va jurnallar chop etila boshladi. 1906 yilda Ismoil Obidiyning "Taraqqiyot" gazetasi, Abdulla Avloniy ishtirokida "Xurshid", "Tujjor", "Osiyo" gazetolari chiqa boshladi. Avloniy

muharrirligida 1904 yil 4 dekabrda “Shuhrat” gazetasining 1-soni bosildi. Unda Avloniy gazeta maqsadlarini bunday tushuntiradi:

Kalomi xushtakallum to‘tii zebosifat so‘zlar,
Maqomi hurriyatda bulbuli shaydosifat so‘zlar.
Zamona gulshanida qumrii tanhosifat so‘zlar,
Gulistonlarda doim sayr etar sayyoradir “Shuhrat”.

Abdulla Avloniy mana shu dasturul-amal (programm) she’rida badiiy obrazlar, tagdor so‘zlar bilan millat, xalq ruhiyatini tanazzulga uchratgan “hamsoya” (Rusiya mustamlakachilari)ning kirdikorlariga ishora qiladi:

Xarobatxonada yotsang, bizim-chun kim qilur ta’mir,
“Buzilsun, qadri ketsun” deb, qilur hamsoyamiz tadbir.
Al ila tutmasang, qilmas qalam o‘zidan o‘zi tahrir,
Qilib izhori hasrat har kima yolboradur “Shuhrat”[1].

Begali Qosimov bu yerda tilga olingan Turkistonni xarobatxonaga aylantirgan “hamsoya” kimligini izohlaydi. U, 1882 yilning 30 avgustida Turkiston general-gubernatorligi, mustamlakachilar mahalliy xalqni qanday boshqarish kerakligi haqida kengash o‘tkazib, bunday qarorga kelganini aytadi: “shunday qilib, musulmonlarimiz maorifi uchun asos qilib olinishi shart bo‘lgan birinchi prinsip-ularni ruslashtirish (mahalliy xalqning urf-odatlarini, tilini yo‘qotib, Rossiya ruhiyatini qabul qildirish), ikkinchi prinsip (mahalliy xalq ahilligi, jipsligini saqlovchi) dini islomni buzish, prozeletizmdan voz kechish, qisqasi, yot musulmonlarimizning (Rossiya mustamlakalaridagi musulmonlarning) umumiy diniy jihatlarini buzishdir”[2].

Turkistonda yangi, jadid adabiyotiga asos bo‘lgan matbuot nashrlaridan biri “Shuhrat” gazetasi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi asarlar berayotgani uchun, faqat o‘n soni bosilgach, yopib qo‘yildi. Tahririyat asbob-ashyolari, qog‘ozlar, hammasi musodara qilindi. Ammo Avloniy bo‘sh kelmay, boshqa muharrir nomidan “Osiyo” gazetasini chiqara boshladi.

Jadid matbuoti va adabiyotining vujudga kelishi 1909 yilda Lev Tolstoy bilan xat yozishgan, Rossiya davlat Dumasi a‘zosi, huquqshunos olim

Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev, Behbudiy, Munavvar Qori, A.Avloniy, S.Alizoda, Ibrat, Sidqiy Xondayliqiy, Tavallo, Ashurali Zohiriy, Musa Saidjon, Ismoil Obidiy, Va‘dud Mahmud kabi milliy ziyolilarimizning tabarruk nomlari bilan bog‘liq. Bular milliy istiqlol adabiyoti yetakchilaridir.

Yangi jadid ma‘rifatchilari adabiyotining yetakchi vakillaridan biri, shubhasiz, Abdulla Avloniy bo‘lib, uning keng ko‘lamli ijodiy merosi salmog‘ini odatda buyuk chex ma‘rifatparvari Yan Amos Komenskiyga tenglashtirishadi. A.Avloniy juda qiyin sharoitlarda, butun umri davomida kuch-g‘ayrati, iste‘dodini milliy istiqlol uchun, xalqimizning milliy tiklanishi uchun kurashga bag‘ishladi.

A.Avloniy tushunar ediki, chorizm mustamlakachilari ellik yil davomida qullik asoratida saqlab kelgan xalqni jaholat, g‘afolat uyqusidan uyg‘otish kerak edi, buning uchun xalqning ruhiyatiga o‘rnashib qolgan ijtimoiy ilatlarga tashxis qo‘yish va bu dardlarni yangi adabiyot, she‘riyat, dramaturgiya, yangi maktablar, dunyoviy fanlardan yangi darsliklar yozish bilan davolash zarur edi.

Shu sababli, Avloniy, Behbudiy, Ibrat, Sidqiy ijodida xalqni g‘afolatdan uyg‘otuvchi otashnafas she‘rlar asosiy o‘rinni egallaydi. A.Avloniyning to‘rt juz‘dan iborat “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” kitobining birinchi juz‘ida shoirning maqsadini, yangi adabiyotning yangi vazifalarini bildiruvchi “Ifodai maxsusa” degan ixcham so‘zboshi berilgan. Unda mumtoz adabiyotning afzalliklari va zamona talablari bilan u qadar qovushmaydigan jihatlari tahlil etilib, ularning farzandlar tarbiyasiga ta‘siri hamda yangi adabiyotning ustuvor vazifalari qisqacha sharhlanadi.

Jadid ma‘rifatchilari adabiyoti naqadar qiyin, murakkab sharoitlarda vujudga kelganligini A.Fitratning “Munozara” asarining nashr etilishi tarixida ravshan ko‘rish mumkin. Abdurauf Fitratning “Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilgan munozarasi” ijodkorning jadidchilik yo‘lidagi ilk nasriy asaridir. Qissa Istanbul dorilfununida taxsil olayotgan muallifning o‘z hisobidan “Islomiya matbaasi”da bosilgan. Fitrashunoslar asarning nashri 1911 yilda amalga oshirilganligini ta‘kidlashadi. Zamondoshlari Fitrat

Istanbuldagi oshxonalardan biriga ishga yollanib, o'qishdan bo'sh paytlari mehnat qilib, ushbu asarning nashri uchun mablag' to'plaganligini xabar qilishadi.

Vatanda "Munozara"ning ilk tanqidchisi va noshiri Mahmudxo'ja Behbudiy bo'lgan. Ulug' alloma asarning zamona uchun eng muhim xususiyatlarini ta'kidlar ekan, shularni yozadi: "Usuli jadida maktablarini naflig'i va funun zamonida tahsilining buxoriylar uchun luzumi to'g'risida Farangi afandi va Mudarrisi buxoriy janoblari oralarida bo'lg'an bahs va suhbat "Munozara" ismida bir risola shaklida forsiy tilda tab' va nashr bo'libdir. Bizda ko'zdan kechirdikki, haqiqattan buxoriylar uchun naf'iydir. Farangi va Mudarris tilidan bu muhim bahslik risolani tahrir etuvchi va ham tab'ig'a arzi tashakkur qilurmiz. Inshoolollh, bu risola buxoriylarning uyg'onmog'ina bois bo'lib, "Munozara" muharririni rahmat ila yod etarlar"[3].

A.Fitrat "Sharq siyosati" asarida Yevropa mustamlakachilari turkistonliklarning milliy ruhiyatini, etnopsixologiyasini yemirish, Sharq xalqlari psixologiyasidagi milliy an'analarni, ma'naviy fazilatlarini, iy'mon-e'tiqodni zaiflashtirish uchun bor kuch-qudratini ishga solganligini yozadi: "Bu kun qon dengizlariga botgan, Tamug' o'tlariga ko'milgan Sharq bir kun (avvalgi vaqtlarda) tinchlik va taraqqiy beshigi edi. Bu kun oyoqlar tagida ezilgan Sharq bir kun (avval) madaniyat yo'lboshchisi, bilim va hunarning o'chog'i edi. Ovrupo dunyosi vahshat va bilmaslik cho'llarinda avdirab (dovdirab), shovqin-toshqin yurar ekan, Sharq dunyosi butun insoniyat olamini saodat va tinchlik o'choqlariga erishtirmak uchun ish ko'rub turar edi. Ovrupoda bir mahalla oqsoqolligi yo'q ekan, Sharqning Budda, Brahma, Zardusht, Iso va Muhammadlari butun olam o'g'ullarini bir nuqtada to'plab, to'g'ri va belgili (aniq-ravshan) yo'lga kirgizmak uchun tirishar edi[4]. Maqola davomida A.Fitrat G'arb mustamlakachilarining yovuz maqsadlarini fosh etib, bunday deydi: "Ovrupo jahongirlari Sharqqa tutgan siyosat yo'llari shulardir: Sharq (xalqlari)ning axloqini buzmoq, ko'nglini diniy va milliy muqaddasatidan (aziz, muqaddas qadriyatlardan) sovutmoq, sharqlilar orasinda ayriliq (ajralish) va yovliq (dushmanlik) solib, bir-biriga qilich chekdirmak, sharqlini ishsiz, yalqov va yalang'och qilib, o'zlariga qul etib olmoq, yuvosh-

yuvosh sharqlining qo‘lindan yer va qimmatli narsalarini yuz turli hiylalar bilan tortib olmoq, Sharq xalqini turli yo‘llar bilan sekin-sekin yo‘q qilmoq! Ingliz va fransuz jahongirlari Xitoy, Hind va Misrda ochilgan mayxona va fohishaxonalar, yuborilgan poplar va missionerlar, ochilgan maktablar, barisi shu (maqsad) uchundir. Rusiya, Nikolay hukumati bizning Turkistonimizda ham shul tadbirlarini ko‘rmadimi? Hindistonda bir ingliz(ning) itiga tosh otib, olti oy zindonga buyurilgan yerlilar ko‘pdir, lekin yuz hindini o‘ldirib, qonun yonida mas‘ul bo‘lgan bir ingliz topilmaydir”[5].

Mahmudxo‘ja Behbudiy milliy istiqlolchilik faoliyatini dunyoviy fanlar o‘qitiladigan, yosh avlod psixologiyasida vatan tuyg‘usini uyg‘otadigan yangi (jadidcha) maktablar ochish hamda chorizm mustamlakachilariga qaram bo‘lmagan matbuot nashrlarini tashkil etishdan boshladi. U 1903 yilda ma‘rifatchi do‘stlari S.Siddiqiy-Ajziy va Abduqodir Shakuriy bilan birga Samarqandda Halvoyi va Rajabashan qishloqlarida yangi maktablarni tashkil etishda Qrimli Ismoilbek Gaspiralinining Rusiya musulmonlarini qoloqlikdan ma‘rifatga chiqarish haqidagi g‘oyalaridan ilhomlandi. Behbudiy bu maktablar uchun dunyoviy fanlarga doir yangicha darsliklar yozdi.

Abdulla Avloniy, So‘fizoda, Munavvar Qori, Ibrat Toshkentda va Farg‘ona vodiysida yangicha maktablarni ochib, darsliklar yozdilar. Chor hukumati bu maktablarning o‘quvchilari millatparvar ziyolilar qatoriga qo‘shilishini avvaldan fahmlab, turli vajlar bilan bu maktablarni yopib qo‘yadilar. Jadid maktablari bir joyda yopib qo‘yilsa, boshqa joyda yangilarini ochar edilar.

Shu tariqa jadid ma‘rifatparvarlari olib borgan ma‘rifatparvarlik harakati, yangi maktablarning tashkil etilishi, matbuot, jadid adabiyoti va publitsistikasi, o‘lka uchun yangi hodisa bo‘lgan teatr va zamonaviy kutubxonalar ta‘sirida Turkiston o‘lkasi xalqlari milliy o‘zligini anglab, mutelik va muroq holatidan sekin-asta uyg‘ona boshladilar. Garchi mustamlaka ma‘muriyatining ta‘qib va tazyiqlari va mutaassib ruhoniylar tomonidan esa barcha ilg‘or yangiliklar bid‘at alomatlari sifatida qaralib, asriy tartiblarga, qadimiyatga tish-tirnog‘i bilan yopishib, jadidlarni dahriylikda ayblab, xalq orasida yakkalab qo‘yishga harakat

qilishlariga qaramasdan, ma'rifatparvar jadidlar to'laonli bo'lmasada, o'z maqsadlariga erishgan edilar. Zero, asosiy maqsad milliy uyg'onishni yuzaga keltirish edi va bu harakatni endi jilovlaydigan kuch topilishi amri mahol ekanligi oydinlashib qolganligini tarixiy jarayonlar silsilasi tasdiqlab turibdi.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, Turkistondagi ma'rifatparvarlik harakati hisoblangan jadidchilik XX asr boshlarida siyosiy oqim sifatida paydo bo'ldi va o'z zimmasiga yuklangan tarixiy vazifani ado etdi: erk, istiqlol uchun kurashdi, mustabidlikni qoloq feodal tartiblarni qoraladi, xalqni tinch va farovon hayot sari yetaklashga harakat qildi. Jadidchilikning mohiyati siyosiy iqtisodiy, madaniy hayotda-jamiyatning barcha sohalarida islohotlar o'tkazib, zamonaviy, taraqqiy topgan turmush darajasiga erishish edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Авлониё А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Т.: “Маънавият”, 1998. -Б. 8.
2. «Туркестанский сборник». Том 361. – С. 138.
3. Беҳбудий М. Мунозара ҳақида // Туркистон вилоятининг газети. 1911, 29 сентябрь. 73-сон.
4. Фитрат А. Шарқ сиёсати // Танланган асар. Том 3. – Т.: “Маънавият”, 2003. – Б. 213.
5. Фитрат А. Кўрсатилган адабиёт. – Б. 218.